(Скорочено)

II

Катерина Грущиха від шістьох неділь повдовіла. Єї чоловік Семен Грушка, халупник [1] був тверезою і роботящою людиною: працював, заробляв, тиснув гріш до гроша, зодягав і живив себе, жінку і п'ятеро дітей. Та лучилася ему нещаслива пригода. Семен був з другими робітниками в лісі коло бальків. Стинали сосну, а він, — чи з неосторожності, чи "вже так мало бути", як говорили опісля єго товариші, — підліз під дерево, і оно, падаючи, придавило Семена і забило на місці.

Семена принесли з лісу на ношах неживого, а за два дні й поховали, і то з великою процесією... Рушив сумний похід до церкви, а з церкви на кладовище, де в сирій землі закопали Семена. Ще раз всі помолились за єго душу, а відтак вернули — кожде до свого дому.

Послідня вертала Катерина з дітьми, а за нею в певнім віддаленню шкандибав одинокий чоловік — дід Макар. В одній руці мав він грубу суковату палицю, а в другій тримав подерту шапку і, дивлячись вперед себе в землю, щось перебирав губами. Міг би хто думати, що він, як звичайно, шептав молитви. Але він не молився. Він, ідучи дорогою, думав і шептав сам до себе тихі слова.

"Ну, аж нині виджу, що я багач, і то ще який! — мурмотів він під носом. — А та ось жінка, що йде вперед мене, і молода ще, і здорова, і має свою хату, а она бідна, ще біднійша від мене. Я йду з палицею і з торбами від хати до хати і всюди дістану кусник хліба, а она того не зробить, їй того не можна... Ба! Але що ж вона буде робити? Як їй вигодувати, як зодягнути ті діти, поки хоч двоє старших стане робити на себе? Мусить ходити на зарібки! Ну й що ж заробить? На день дві

шістки [2], часом лише кільканайцять крейцарів [3], часом і нічого?.. І чим же тут вижити матері з діточками, не згадуючи вже про одежу?.."

Ще раз оглянувся дід Макар за нещасною челядію [4], зітхнув тяжко і поплівся в бічну уличку до себе, на свою квартиру.

III

Дід Макар був громадським дідом [5]... Він тут осів віддавна, і для того [6] всі єго добре знали: і старе, й мале. Старі люди тямлять, як ще по угорській війні прийшов звідкись в білім кабаті [7] і в синій жовнірській шапці та став наймatись по господарях до роботи. Був письменний... Він робив добре всяку роботу, а вже найліпше умів робити сніпки і пошивати [8] будинки, — і на старі літа, коли вже став знемагати до ціпа та до коси, занімався виключно лише пошиванем будинків, за що господарі єго вельми поважали і величали навіть "майстром".

Пошив Макар майже кожну хату в селі, полатав старі стріхи на всіх будинках та й сам ще більше постарівся: посивів, поморщився, згорбатів...

— Люде добрі! — сказав він вкінці. — Робив я, як довго міг, а дальше годі, нема вже колишньої сили. Тепер не остаєсь мені нічого, як тілько вшити дві торби, вирізати палицю та й гайда за ласкавим хлібом! — і засміявся дід Макар.

Та й справді! Невдовзі роздобув собі всі дідівські причандали, та ще купив за лишні гроші ліру, і став ходити по хатах за милостинею. Щодо жебрущих дідів, то вже нашим людям не можна відмовити в жертволюбивості. Се річ знана. Тож і Макара ніхто не відпускав з порожніми руками, де лиш показався. Люди уважали єго за свого і любили за те, що він умів кождого розвеселити, потішити, а що вже найбільше, то за єго пісні, котрих умів дуже багато. І як сяде коли дід

Макар на базарі, як стане трумкати на лірі та виспівувати чи про святого Миколая, чи про святу Варвару, або про Правду та Кривду, то звичайно обступить єго ціла громада, а баби то аж плачуть, слухаючи...

На початку свого нового становища в громаді дід Макар тулився, де міг. Де-небудь зайде до хати, посидить, погріється, побалакає, а як ніч западе, то й переночує чи то в хаті, чи в стодолі. Однак така беззахисність була для него невигідна, і для того він став шукати для себе сталої квартири і знайшов єї у халупнички Таньки Безпільної. Она мешкала в низенькій хатині, котра із старості так вже осіла, що маленькі віконця спочивали на самій майже землі.

Та були се дві цілком противні [9] натури. Дід Макар був чоловік тихий, богобоязливий, а Танька з червоним, як буряк, носом і з червоними, хоч уже поморщеними лицями [10] була жінка непосидюща. До пиятики, до гульні — єї як запалив, хоч уже й четвертий хрестик [11] їй минув. Жила она з того, що в корчмі доїла корови, носила воду, мила посуду, по шабасах шинкувала [12], а до якої-будь тяжчої роботи ніколи не бралась, вимовляючись [13] слабим здоровлєм. Розумівсь, такий заробок не виставав їй на житє, тож і частенько сягала она рукою до Макарових торбів. Дід Макар дивився на се крізь пальці. Все ж він сидить в єї хаті та й належиться їй якесь чиншове [14]. Танька дуже часто приходила додому підпила та приносила не раз ще й в флящині горівки і решту доправляла в своїй хаті.

Колись було в неї несогірше господарство, своє поле. Та вже єї небіжчик [15] чоловік... вдався негосподарний. Бив єї, кілько ся влізло, а хоч і не пив, то зате любив добре з'їсти, особливо дреглі [16] і ковбаси становили для него непобориму покусу [17]. І звідки не роздобув який гріш, зараз єго пускав на ті ласощі. Відтак став продавати по куснику поля, поки всього не випродав, не проїв, не прокурив, а сам вмер. Тогді допервах [18] Танька почулася свобідною і привітала ту свободу келишком. Відтак поволі розпилася і зійшла, як то кажуть, на нінащо. Хотя й люде сміялись з неї і навіть нею помітували [19], то она на се не зважала. Де лиш весіля, хрестини, вечорниці, словом, де тілько чула

горівку, там она всюди впихалась. Всюди була весела, жартовлива, мов пуста дівчина, і доперва, коли добре напилась і ще більше почервоніла, аж тогді она ставала поважною, статочною...

Так, так, Танька Безпільна була частенько п'яна. Ось і тепер, коли дід Макар прийшов з похорону Семена Грушки, застав єї в нетверезім стані. Она сиділа за столом червона, як грань, перед нею стояла порожня фляшка, лежало кілька окрушків [20] хліба, кілька зубців часнику. Хоч на припічку світився каганець, то она мов не завважала діда Макара. Притуливши долоню одної руки до висок і хитаючи головою то в один, то в другий бік, она співала сумовитим протяжним голосом:

Гей ви, воли мої сиві, чому не орете?

Гей ви, літа молодії, чому марно з світа йдете?

Гей, орали б ми, та не стояли б ми, нема кому поганяти,

Гей, не йшли б ми марно з світа, нема кому шанувати...

— Вже знов п'яна! — пробормотав дід Макар. — Гей ти, паскуднице! — став він кричати їй над головою. — Чи ти вже Бога не боїшся і встиду не маєш? ге?

— З біди, дідуню, з біди! — промовила Танька жалібним голосом, мов звиняючись, і стала знов співати, та вже на іншу нуту:

Було в мене колись поле,

Багатство, достатки, —

Тепер мене біда гнобить,

Бо поля ні латки...

— Ах, ані на п'ядь нема святої землиці, щоб хоч десять бараболь посадити... Всьо посіли чужі люде... А тепер ще й ви будете наді мною знущатися в моїй власній хаті?! — закричала она піднесеним, захриплим голосом до діда. — Коли вам зле в моїй хаті, коли ви такий святий, то забирайтесь собі від мене де хочете! Вон!

Она піднесла вгору кулак і хотіла сама піднятись з лавки, та, мабуть, була она дуже п'яна, бо повалилась під лавку і в одну мить захропла, заснула.

— Тьфу! Нічого нема на світі плюгавійшого від п'яної жінки, — промовив до себе дід Макар і пішов шукати свого леговища [21]. Оно находилось в сусідній кімнатці, що подобала на валькир [22], а ще більше на комірку. В ній було пусто: ні стільця, ні лавки, навіть сонячне світло не добувалось до неї, бо одиноке, маленьке, давно вже вибите віконце дід Макар заткнув латуном [23]. Цілою обстановою в тій комірці була стухла солома, що грубою верствою [24] лежала на долівці. Тут-то дібрався дід Макар і став після свого звичаю [25] мостится. Мостився, мостився, шелестів соломою, муркотав щось до себе, вкінці тяжко зітхнув і заснув сном блаженних [26].

Затихли людські голоси в маленькій хатині, лише цвіркуни десь під печею та в старих стінах заливались своїм цвіркотом, мовби для них щойно зійшло сонце, настав білий день...

IV

Від смерті чоловіка Катерина Грущиха остала в хаті сама з малими дітьми. Гірке єї було житя! Бідна жінка плакала, била о стіну головою, не брався єї ні сон, ні робота; безперестанку чорні думки, мов ті хмари, товпились по єї бідній голові, а непевна будучність, мов те страховище, виринала щохвилі перед очима. Вже минав шостий тиждень єї самітного

життя, а ніхто до неї не навідовався, ніхто не прийшов потішити, дати їй яку пораду...

Осталось було трохи припасів хліба, муки, пшона, картофель, — всьо се поволі минулось, бо діти живі, хочуть їсти. Всьо вийшло, остався лише голий борщ [27], а до борщу хліба — ні шматочка. Ось чому-то Катерина пійшла в куток, щоби діти не виділи, і залилась гіркими...

А діти, звичайно, як діти: позасідали собі коло стола та й жебонять собі весело, заглядаючи в борщ, що парував з глиняної миски і відбивав в своїм зеркалі кучеряві голови дітей, відбивав хатнє вікно, а крізь вікно цілу околицю.

— Дивіть, — каже старший хлопчик до других, — я бачу в борщі вас всіх і себе!

— А я виджу вікно, — обізвалось друге, — а там дальше синє небо з білими хмарочками...

— А я виджу ворота і вербу коло воріт...

— А диви! — підхопив знов старший хлопчина, — ось ворота відчиняються, хтось до нас іде... тільки не можу добре розпізнати, хто се такий... Мамо, хтось до нас іде! — обернувся він до матері.

І справді! В сінях далося чути муркотанє, подібне до гомону, який видає, літаючи, велика муха або джміль. "Се дід Макар!" — промовив хлопчина ніби сам до себе. В сій же хвилі отворились двері і на порозі показався дід Макар — старий, згорблений чоловік, з сивим від вітру збуреним волосєм, з сивою бородою, з перевішеними через плечі торбами, з поморщеними, свіжо подряпаними лицями і з попідбиваними очима.

— Слава Ісусу Христу! [28] — сказав він з низьким поклоном перед образами. Він оперся о закривлену палицю і став вголос відмовляти молитви: "Отче наш", "Богородице Діво", а відтак став поминати умерших: "Пом'яни, Господи, усопших отців і маток, пом'яни браття, сестриці, свекрухи, швагри й зовиці [29], що в чистових [30] муках— зістають, нізвідки рятунку не мають... Пом'яни, Господи, усопшого раба Божого Симеона і дай єму світлість вічную, отвори ему врата небеснії..." Скінчивши свої молитви і поминаня, випростувався і став розглядатись по хаті, мовби дожидаючи милостині.

Катерина обтерла запаскою [31] сльози і приступила до діда Макара.

— Діду, — стала вона з жалем говорити, — най вас Бог споможе... Ще я ніколи не відпустила убогого з порожніми руками, аж нині не маю вам що дати... Видить се Бог милосердний!..

— Гм, гм, не маєш що дати, — говорив дід ніби з докором, — а от на столі стоїть борщ. Чому ж не маєш що дати?

— Ну, то сідайте, діду, беріть ложку та їжте, будьте в нас нині гостем.

Дід Макар наблизився поважним кроком до стола і сів коло миски.

— Ге, діточки! — почав він підлещуватись до дітей, — на столі борщик стоїть, тілько я у вас не виджу хлібця на столі...

— Бо нема в нас хліба, — відповів старший хлопчик з розумними очима, — вже три дні нема і нема з чого спечи.

— То зле, голубчики мої, коли нема хліба, треба єго звідкись роздобути.

Він зняв з себе одну торбу, поставив собі на коліна і почав з неї виймати окрушки хліба.

— А ось маєте, голубчики, хлібець, їжте з борщиком, — говорив він, кладучи перед кождою дитиною окрушок, — а як з'їсте, то я ще добуду.

Діти дивились спочатку якось несміливо то на хліб, то на діда. Та, видно, їм так і запах хлібець святий, бо кожде брало за свій кусень і їло з борщем.

— Катерино, — кликнув він, — а ти чого стоїш в куті та хлипаєш? Чи то що поможе? Скажи сама! От ходи до гурту, бери хліб та кріпися, бо вже тільки снасть [32] з тебе... Тут плач нічого не поможе, ще раз кажу. Тут треба мудро роздумати, що робити...

— Ах, порадьте, дідусю, порадьте! — лебеділа [33] Катерина. — Бо вже сама не знаю, що мені робити: чи втопитись, чи в землю провалитись...

— Не гніви Бога, дурна жінко! — обурився з повагою дід Макар. — Така бесіда лише гріх на душу стягає!

Вона наблизилася до стола і глянула на свої діти, та ще більший біль пірвав єї за серце. Недавно єї чоловік, добрий робітник, трудящий господар, не давав їй з дітьми голодувати, а тепер ось до чого дійшло! Єї діти сидять коло голого борщу і їдять дідівський хліб... Хоч і як збиралось їй на новий плач, та она вже не плакала, бажаючи почути від діда розумне слово.

— Сядь-но отут коло мене, небого, — почав до неї ласкавим голосом дід Макар, — і слухай, що я тобі буду говорити. Пічну від мого власного клопоту... Ото видиш, я віднині зістаю без даху, без захисту. Тая клята п'яниця Танька вигнала мене, викинула з хати. А знаєш за що? За те, що я єї вгомоняв [34], щоби не пила, щоби постаткувала [35]. А она за теє

ось що зі мною зробила, та ще й набила на дорогу, подряпала пазурами, аж люде милосердяться [36] наді мною. Ну, дісталось і єї від мене, але що ж? Завсігди я віднині бездомний, беззахисний, як та билина в полі. Для того я ото до тебе обертаюсь [37], чи би ти не прийняла мене до себе на квартиру? — не чекаючи Катерининої відповіді, говорив він дальше:

— А тепер щодо твого горя. Велике оно, безграничне і бездонне, як те море, — се кождому відомо. Тільки тут плач та чорні думки нічого не поможуть. Ти мусиш погодитися [38] з долею, мусиш випогодити свій розум [39] і взятись до невсипущої праці задля тих дітей, щоб їм дати яку раду, поки хоч двоє старших стане на себе робити й тобі помагати. А тимчасом, якби ти мене до себе прийняла, то й я, може б, тобі хоч трохи поміг. От ти пійдеш де на роботу, а я буду дома, припильную дітей, а пійду я межи люде, то все принесу хлібця, часом і кусник сала, і який гріш, та й поділюся своїм добром з твоїми дітьми... Ну, що ж , Катерино? Годишся на те, що я кажу? Говори!

Катерина мовчала, їй не могло помістится в голові, як єї діти можуть їсти хліб з Макарових торбів і що сказав би на се небіжчик, єї чоловік. Она була в душі противна предложению діда Макара.

— Що ж? Ти мовчиш? — спитав дід докірливо. — Ти гордуєш, відпихаєш від себе мою прихильну руку? Ну, роби, як сама знаєш... ,

Катерина глянула на Макара. З наїженими бровами, з нахмуреним високим лисим чолом він видався їй в тій хвилі страшним, однак з єго тусклих сірих очей так і промовляла до єї якась невимовна доброта, прихильність, величавість [40]... "Що ж, — подумала она собі, — гріх гнівити старого, а тим більше не приймити бездомного старця в хату. Нехай хіба робить, як хоче, не буду ему противитись, хоч та єго підмога, що він мені хоче давати, не видаєсь [41] мені нічим, як тілько старечою примхою. Голодний голодного не нагодує..."

— Добре, — сказала вона по хвилі, — оставайтесь у нас, діду... Я думаю-от, сама не знаю що... така вже в мене тепер голова важка...

— Ну, то хвалити Бога, що не гордуєш, — сказав урадуваний дід. — Не бійся, я тобі в хаті не заберу багато місця. От де-небудь в кутику, а літом пересплю й на приспі або на горі [42], а все-таки матиму пристановище...

Дід поглянув на миску. Діти за той час з'їли трохи борщу, а решта застигла.

— Ну, Катерино, — почав він дальше, — коли межи нами прийшло до згоди, то мусимо заїсти могорич... Підлий борщу, коли є, та сядь заїж, покріпися...

Катерина підлила гарячого борщу, дід Макар добув з торби свіжого хліба...

— Їжте, голубчики, — заохочував він діти, — і ти, господине, бери нашого хліба... Ми тобі позичаєм, поки на свій заробиш, — додав він, усміхаючись.

І голодна челядь сербала каламутну теч [43], їла з великим смаком голий борщ, кріпилась до борби з житем.

З'їли весь борщ що до краплі.

Дід Макар положив ложку на столі і перехрестився побожно три рази до образів.

— Ось і поживився, — сказав він, — дякувати Господу Богу та й тобі, господине! Добрий борщ, кислий, видно, старий, такий, як я люблю... Що ж, Микольцю? — звернувся він до старшого хлопця. — Тобі вже, либонь, кінчиться сьомий рік, може б, ти зачав учитися читати, ге?

— Де вже ему вчитись читати! — вмішалась Катерина. — До школи не має-таки в чім ходити, ну та й з дітьми мусить хтось зістати, коли я пійду з хати. А хто ж зістане, як не він, найстарший?

— Ну, то я тебе, Микольцю, сам буду вчити читати, як тілько буду в хаті: вечорами, деколи вдень. Що ж, маєш охоту до науки?

— Чому ні? — відповів хлопчик. — Тілько я книжки не маю.

— Се нічого! — сказав дід. — Книжка у мене є старенька, а як підучишся, то й більше книжок роздобудемо, та й будемо читати, аж серце зрадуєсь... Будеш мені мою молодість нагадувати, гей, гей! Тілько я, голубчику. Трохи вже недовиджаю; та се не вадить: як заложу на ніс окуляри, то ще букви розберу, не бійся...

V

І дід Макар зістав від того часу у бідної вдовиці на квартирі. Люде завважили, що він зробився якийсь моторнійший, став і до дальших сіл заходити, куди давнійше не заглядав. А на , відпустах [44], на базарах так набожно молився, з таким чутєм виспівував святої Варвари і Правди та Кривди, що ще більші громади обступали єго і ще більше знаходилось таких, що із-за тих пісень плакали, — ну, і більше сипалось крейцарів і хлібця до Макарових мішчат. А мені сказав він одного разу втайні [45]:

— Аж тепер, на старість, чуюсь я цілком щасливим, коли маю дрібні діти, коли маю про кого дбати, кого годувати...

А Катерина? Она стала ходити на зарібки. Плата поденної робітниці у нас занадто нужденна, щоб вистала для неї і .для п'ятеро дітей. Она скоренько пізнала, на якій пригоді ставав для єї діточок хлібець діда Макара. Она віддячувала ему, як могла: і обпирала, і облатувала, і на печі єму стелила, і годувала борщем та капусняком (се були дві любимі

его страви), а коли учила свої сироти молитись за душу їх батенька, не забувала від себе додати нишком ще один "Отче наш" за здоровлє діда Макара.